भविष्यस्य भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तरात् ।
देवेन्द्रो यश्च भविता तस्य विख्यातकर्म्मण: ॥
चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा ।
धाराद्रकाश्च इत्येते पञ्च देवगणा: स्मृता: ॥
शुचिरिन्द्रस्तदा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
महाबलो महावीर्य्य: सर्व्वैरिन्द्रगुणैर्युत: ॥
अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधव: ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षय: स्मृता: ॥
गुरुर्गभीरो ब्रध्नश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा ।
स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णु: संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनो: सुता: ।
चतुर्द्दश मयैतत्ते मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥”
मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव१००अध्याये।
“श्रुत्वा मन्वन्तराणीत्थं क्रमेण मुनिसत्तम ! ।
पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथाचैवाश्च सन्ततिम् ॥
श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्व्वं धर्म्ममाप्नोति मानव: ।
स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्व्वकामानवाप्नुते ॥
औत्तमेर्धनमाप्नोति ज्ञानञ्चाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बुद्धिं सुरूपां विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यञ्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
गुणवत्पुत्त्रपौत्त्रन्तु सूर्य्यसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णौ धर्म्मसावर्णिके शुभम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
निघ्नातयत्यरिबलं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तम ! ॥
देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
तथाग्निहोत्रं पुत्त्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्व्वाण्यनुक्रमादृयश्च शृणोति मुनिसत्तम ! ।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलमुत्तमम् ॥
तत्र देवानृषीनिन्द्रान्मनून् तत्तनयान्नृपान् ।
वंशांश्च श्रुत्वा सर्व्वेभ्य: पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवर्षीन्द्रनृपाश्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपा: ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीता: प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
तत: शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
सर्व्वे स्वर्त्तव: क्षेम्या: सर्व्वे सौम्यास्तथा ग्रहा: ।
भवन्त्यसंशयं श्रुत्वा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”*॥
विष्णु: । यथा, महाभारते । १३ । १४९ ।२९ ।
“विश्वकर्म्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठो स्थविरो ध्रुव: ।”
मननप्रधानो विद्वान् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १५ । ४९ ।
“तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽग्निं यमाहुर्म्मनवस्तीर्णबर्हिषम् ।”
“मनव: मननप्रधाना विद्वांस: ।” इति तद्भाष्ये महीधर: ॥*॥ अन्त:करणम् । यथा, भागवते । ६ । ४ । २५ ।
“देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा
नात्मानमन्यञ्च विदु: परं यत् ।”
“मनवोऽन्त:करणानि ।” इति तट्टीकायां श्रीधर: ॥
कृशाश्वस्य पुत्त्रभेद: । यथा, भागवते ।६।६।२०।
“कृशाश्वोऽर्च्चिषि भार्य्यायां धूमकेतुमजीजनत् ।
धिषणायां वेदशिर: देवलं वयुनं मनुम् ।”)

मनुज:, पुं, (मनोर्जात इति । जन्+ड: ।) मनुष्य: । इत्यमर: । २ । ६ । १ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । १० ।
“स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा मुने ! ।
यथाभिरुचितं स्थानं तद्यान्ति मनुजा द्विज ! ॥”)

मनुजी, स्त्री, (मनुज+गौरादित्वात् ङीष् ।) मानुषी । इति जटाधर: ॥ (टाप् इत्येके । यथा, हरिवंशे । १७६ । २३ ।
“विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजासु च ॥”)

मनुभू:, पुं, (मनोर्भवतीति । भू+क्विप् । मनुर्भूरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा ।) मनुष्य: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मनुराट्, [ज्] पुं, (मनु: मानव इव राजते इति । राज्+क्विप् । मनुष्यवदाचारवत्त्वादस्य तथात्वम् ।) कुवेर: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य+“हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेध: ।” ४ । १ । ६३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष् । “हलस्तद्धितस्य ।” ६ । ४ । १५० । इति यलोप: ।) मानुषी । इति शब्दरत्नावली ॥

मनुष्य:, पुं, (मनोरपत्यमिति । मनु+“मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ।” ४ । १ । १६१ । इति यत् षुगागमश्च ।) मनोरपत्यम् । तत्पर्य्याय: । मानुष: २ मर्त्त्य: ३ मनुज: ४ मानव: ५ नर: ६ । इत्यमर: । २ । ६ । १ ॥ भूमिज: ७ द्विपद: ८ चेतन: ९ भूस्थ: १० । इति राजनिर्घण्ट: ॥ मनु: ११ पञ्चजन: १२ पुरुष: १३ पूरुष: १४ पुमान् १५ ना १६ । इति शब्दरत्नावली । मर्त्त: १७ विट् १८ । इति जटाधर: ॥ * ॥ (यथा, मनु: । १ । ४३ ।
“रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजा: ॥”)
स तु अर्व्वाक्स्रोतो ब्रह्मणो नवम: सर्ग एकविधश्च । यथा,—
“अर्व्वाक्स्रोतस्तु नवम: क्षत्तरेकविधो नृणाम् ।
रजोऽधिका: कर्म्मपरा दु:खे च सुखमानिन: ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २४ ।
अपि च ।
“तस्यापि ध्यायत: सर्गं सत्याभिध्यायिनस्तत: ।
प्रादुर्ब्बभूव चाव्यक्तादर्व्वाक्स्रोतस्तु साधक: ॥
यस्मादर्व्वाक् प्रवर्त्तन्ते ततोऽर्व्वाक्स्रोतसस्तु ते ।
ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्तरजोऽधिका: ॥
तस्मात्ते दु:खबहुला भूयो भूयश्च कारिण: ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्या: साधकास्तु ते ॥”
इति वह्निपुराणे सर्गकथननामाध्याय: ॥*॥
मनुष्यजन्ममुक्तिकारणं यथा,—
“विमुक्तिहेतुकाम्या तु नरयोनि: कृतात्मनाम् ।
नाप्नुवन्ति हि संसारे विभ्रान्तमनसो नरा: ॥
जीवा मानुष्यतां मन्ये जन्मनामयुतैरपि ।
तदीदृक् दुर्लभं प्राप्य मुक्तिद्वारं विचेतस: ॥
पतन्ति भूय: संसारे विष्णुमायाविमोहिता: ।
मद्दुस्तराणि दु:साध्या माया ह्यस्य मोहिनी ॥”
इति तत्रैव मुक्तिव्रतनामाध्याय: ॥*॥
“मनुष्याणां पिता माता भ्राता च श्रीहरिर्यथा ।
विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जनार्द्दन: ।
भ्राता च सर्व्वलोकानां वात्सल्यगुणसागर: ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७८ अध्याय: ॥*॥
स त्रिविधो यथा,—
“यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा: ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जना: ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्याय: ॥
“ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा: ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा: ॥”
इति तत्रैव १४ अध्याय: ॥
(त्रि, स्तुतिकारक: । यथा, ऋग्वेदे ।१।५९।४।
“होता मनुष्यो न दक्ष: ।”
“मनुष्यो लौकिको वन्दी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति ।” इति तद्भाष्ये सायन: ॥
मनुष्यसम्बन्धी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ९२ । ११ ।
“प्रमिनती मनुष्या युगानि ।”
“मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धीनि युगानि कृतत्रेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती ।” इति तद्भाष्ये सायन: ॥ मनुष्यहित: । यथा, ऋग्वेदे । २ । १८ । १ ।
“दशारित्रो मनुष्य: स्वर्षा: ।”
“मनुष्यो मनुष्याणां हित: स्वर्षा: स्वर्गस्य दाता ।” इति तद्भाष्ये सायन: ।)

मनुष्यधर्म्मा, [न्] पुं, (मनुष्यस्येव धर्म्म आचारो यस्य ।“धर्म्मादनिच् केवलात् ।” ५।४।१२४। इति समासान्तोऽनिच् ।) कुवेर: । इत्यमर: ।१।६।१॥

मनुष्ययज्ञ:, पुं, (मनुष्येभ्यो मनुष्यार्थं यो यज्ञ: ।) अतिथिपूजनम् । इति नृयज्ञशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ५ । ६ । १ ।
“तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ: पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ।”)

मनुष्यी, स्त्री, (मनुष्य+गौरादित्वात् ङीष् । योपधप्रतिषेधे “हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेध: ।” इति ङीषि यलोपाभाव: ।) मानुषस्त्रीजाति: । तत्पर्य्याय: । मानुषी २ नारी ३ मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली । मर्त्त्या ५ मनुजी ६ नरी ७ । इति जटाधर: ॥

मनोगुप्ता, स्त्री, (मनसा मन:शब्देन गुप्तेव ।) मन:शिला । इत्यमर: । २ । ९ । १०८ ॥

मनोजन्मा, [न्] पुं, (मनसो जन्म यस्य ।) कन्दर्प: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

मनोजव:, पुं, (मनस इव जवोऽस्य । एकदैव सर्व्वगामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णु: । यथा, महाभारते दानधर्म्मे सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४९ । ८७ ।
“मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रद: ॥”
(मनसश्चित्तस्य जव: ।) मनसो वेग: । इति व्याकरणम् ॥ (अनिलमनुग: शिवाया: पुत्त्र: । यथा, हरिवंशे । ३ । ४२ ।